

VAN BOLSJEWISME NAAR 'PLURIFORMISME'

De recente programmatische vernieuwing van de CPN

P. Lucardie

inleiding: het bolsjewisme van de CPN

De historicus Jan Romein stelt in zijn *De dialectiek van de vooruitgang* "dat op een bepaald punt van ontwikkeling de voorlijkheid als rem optrad of nog algemener en paradoxaal toegespitst: *dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had, wat het achterlijkst was*".(1) Deze stelling wil ik in dit artikel illustreren aan de hand van de partij, waarvan Romein zelf lange tijd lid en sympathisant is geweest: De Communistische Partij van Nederland (CPN); overigens in zijn tijd ook wel Communistische Partij Holland (CPH) genoemd.

Het eerste gedeelte van zijn stelling zou men kunnen betrekken op het ontstaan van de CPN/CPH. Terwijl elders in West-Europa pas na de Russische Revolutie van 1917/18 linkse afsplitsingen van sociaal-democratische partijen plaatsvonden die zich communistisch gingen noemen, had zich in Nederland reeds in 1909 een linkse groep van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij losgemaakt. Deze groep richtte de Sociaal-Democratische Partij op, die vanaf 1918 'CPN' - en tussen 1920 en 1935 'CPH' - heette.(2) Deze "voorlijkheid" bleek echter de ontwikkeling tot een communistische partij naar Russisch model te belemmeren. Dit Russische model werd in 1902 door Lenin op papier gezet en vervolgens - met grote moeite - in praktijk gebracht. Op een congres van de Sociaal-Democratische Partij van Rusland in 1903 stemde een krappe meerderheid met zijn denkbeelden in. Deze meerderheidsgroep (Russisch: *bolsjewiki*) begon daarop onder Lenin's strakke leiding een kaderpartij van beroepsrevolutionairen op te bouwen. In november (volgens de Russische kalender: oktober) 1917 wist deze partij de macht te grijpen. Interne meningsverschillen kwamen tot op de dag van de staatsgreep nog openlijk ter sprake, maar kregen in de loop van de daarop uitbrekende burgeroorlog steeds minder ruimte. In 1921 besloot de partij

interne fractievorming te verbieden. Interne tegenstellingen bleven echter bestaan, zij het minder openlijk, totdat na Lenin's dood in 1924 Stalin de leiding overnam en elke discussie verder onderdrukte. Als algemeen secretaris van de Communistische Partij van de Sowjet-Unie heerste hij over de partij en de staat als dictator.

Tijdens de Russische burgeroorlog zochten de Bolsjewiki steun buiten hun grenzen. In 1919 richtten ze de Communistische Internationale (Komintern) op, waarbij zich revolutionaire groepen uit vrijwel alle Europese landen aansloten - onder andere de Nederlandse Sociaal-Democratische Partij. Zij aanvaardden daarbij de voorwaarden die de Russische leiders stelden: het model van de Bolsjewiki in hun eigen organisatie, strategie en programma na te volgen. Bovendien zouden alle partijen of secties van de Communistische Internationale de instructies van de in Moskou zetelende leiding loyaal uitvoeren. In de praktijk ging dit niet zo gemakkelijk; maar na vele strubbelingen en afsplitsingen waren de meeste West-Europese communistische partijen rond 1924 inderdaad 'gebolsjewiseerd'.(3)

De Nederlandse partij leek echter in 1924 nog weinig op een hechte, strak georganiseerde kaderpartij. Pas rond 1930 zou hier de bolsjewisering ingang vinden.(4) Op bolsjewisering volgde stalinisering: onder Stalin zou de Communistische Internationale een nog veel strakker en dogmatischer koers volgen dan onder Lenin. Niet alleen werd de besluitvorming binnen de Internationale en de nationale partijen afzonderlijk vergaand gecentraliseerd, zodat veelal één algemeen secretaris het partijleven beheerste - en zelf rechtstreeks instructies van Stalin ontving - maar ook kregen afwijkende meningen vrijwel geen ruimte meer. Stalin systematiseerde de denkbeelden van Marx, Engels en Lenin tot één gesloten en onveranderlijke "wetenschappelijke" leer, het marxisme-leninisme - door anderen 'stalinisme' genoemd. In deze leer staat de klassenstrijd centraal. Overal ter wereld zal de arbeidersklasse in die strijd het kapitalisme en andere vormen van onderdrukking omverwerpen. Daarvoor behoeft ze echter leiding van een communistische voorhoede-partij, die daartoe op grond van haar wetenschappelijke kennis (het marxisme-leninisme) en de ervaring van de Russische bolsjewieken geroepen is. Sociaal-democraten en andere linkse groepen brengen de arbeiders slechts op dwaalsporen en dienen fel bestreden te worden, tenzij ze bereid zijn deel te nemen aan acties of organisaties die in de communistische (stalinistische) strategie passen. Indien de communisten

niet op eigen houtje de macht kunnen grijpen, moeten ze dat in samenwerking met bondgenoten doen. In de jaren '30 streefden ze naar een "volksfront", later spraken ze van een "nationaal eenheidsfront". In een dergelijk front zouden communisten sleutelposities innemen, om te voorkomen dat hun minder klassebewuste bondgenoten de overgang naar het socialisme zouden saboteren. Deze, hier zeer schematisch samengevatte opvattingen nam de CPN in de jaren '30 eveneens over. Zij oriënteerde zich geheel op de Sowjet-Unie en volgde trouw de vaak wisselende koers van de Sowjet-Russische leider Stalin. Daarin onderscheidde ze zich nauwelijks van andere communistische partijen.

Wèl hield de CPN nog lang na de dood van Stalin (in 1953) vast aan diens erfenis, terwijl haar zusterpartijen in Italië, Spanje, Groot-Britannië, Finland en Zweden èn in beperkte mate in de Sowjet-Unie zelf vanaf 1956 begonnen te 'destaliniseren'. Weliswaar brak de CPN al in 1963 met de oriëntatie op de Sowjet-Unie, maar dat hield ook verband met de splitsing van de communistische wereldbeweging in een Sowjet-Russisch èn een maoïstisch-Chinees blok. In de loop van de jaren '60 zocht de CPN enige toenadering tot de sociaal-democratie en wijzigde haar opvattingen op enkele andere punten, maar in wezen bleef ze trouw aan het marxisme-leninisme èn aan het stalinistische organisatie-model. Al trad Paul de Groot, in 1938 tot algemeen secretaris benoemd, in 1962 af, hij zou eerst als voorzitter tot 1968 en vervolgens als ere-voorzitter tot 1978 de leiding strak in handen blijven houden.(5) Rond 1956 stond hij meer vrijheid van discussie toe, maar toen dit "uit de hand liep" en zijn eigen positie ter discussie werd gesteld, herstelde hij op stalinistische wijze van boven de "eenheid". Zijn critici (Gortzak, Wagenaar, e.a.) verlieten in 1958 de partij.(6) In de jaren '60 en '70 vermeed de CPN vrijwel elk contact met andere communistische partijen. In 1976 nam ze wel na enige aarzeling deel aan de conferentie van Europese Communistische partijen in Oost-Berlijn, maar weigerde een standpunt in te nemen in het debat tussen Moskou-trouwe "stalinisten" en vernieuwingsgezinde "eurocommunisten". Drie jaar later deed ze dat plotseling wel.(7) Binnen enkele jaren zou ze zelfs alle eurocommunistische partijen voorbij ijlen in haar ijver de stalinistische èn de bolsjewistische erfenis overboord te werpen. Daarmee illustreert zij dus het tweede gedeelte van Romein's stelling: "dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had wat het achterlijkst was" - al moeten we "voorrang" en "achterlijkst" hier niet te letterlijk opvatten. De verrassende vernieuwing van de CPN vond in 1984

neerslag in een nieuw partijprogramma.

Dit artikel biedt een analyse van deze vernieuwing aan de hand van dat partijprogramma. Allereerst komt echter de voor- en ontstaansgeschiedenis van het programma aan de orde.

van "Beginselverklaring" naar "Partijprogramma" (1946-1984)

Tot 1984 beschikte de CPN over een beknopte "Beginselverklaring", aangenomen in 1946, en een nooit formeel bekrachtigd ontwerp-beginselprogramma uit 1952. Beide stoelden volledig op het marxisme-leninisme. Het ontwerp-programma van 1952 ademde niet alleen 'de geest van Stalin', maar ook die van de Koude Oorlog.(8) Vanaf 1956 nam de CPN voorzichtig afstand van Stalin - naar het voorbeeld van de Russische partij - en van enkele stalinistische opvattingen (over de parlementaire democratie, het Christendom en de sociaal-democratie). Anders dan de Russische partij voelde de CPN echter geen behoefte aan een nieuw programma.(9) Ook zonder programmatische vernieuwing ging het de partij voor de wind, in de jaren tussen 1959 en 1977. Nieuwe leden stroomden toe, vooral vanuit de studentenbeweging rond 1970 en de vrouwenbeweging van enkele jaren later. Marxistisch georiënteerde activisten uit die bewegingen voelden zich blijkbaar tot de CPN aangetrokken, die zich als "strijdbare arbeiderspartij" achter hun opstelde en haar stalinistische erfenis als het ware in de achterkamer had opgeborgen: de marxistisch-leninistische beginselen waren er nog wel, maar ze kwamen zelden ter sprake. De nieuwe leden zouden die "achterkamer" pas aan het eind van de jaren '70 betreden (en opruimen).(10)

Ook nieuwe kiezers stroomden toe. Na een dieptepunt van 2,4% in 1959 klom het kiezerstal van de CPN op tot 4,5% in 1972. De terugval naar 1,7% in 1977 kwam hard aan. De Groot trok een duidelijke conclusie: de partij was af gaan dwalen van het marxisme-leninisme en diende haar organisatie opnieuw in bolsjewistische traditie te zuiveren en centraliseren.(11) Het toenmalig partijbestuur wees die lijn af en koos het enige alternatief: grondige vernieuwing van partij en ideologie. Vanaf die tijd worden nagenoeg alle marxistisch-leninistische dogma's in het maandblad *Politiek en Cultuur* en in een nieuw theoretisch discussieblad *Komma* ter discussie gesteld. Jongere kaderleden, vaak afkomstig uit de studentenbeweging of de vrouwenbeweging begonnen openlijk kritiek te uiten op de koers en de weinig democratische organisatie van de partij.(12)

Eind 1981 verschijnt het eerste ontwerp-programma, geschreven door voorzitter Hoekstra.

Het ontwerp betekent een duidelijke breuk met het stalinisme - ook voor Hoekstra persoonlijk - maar blijft "gegrondvest op de marxistische ideeën van het wetenschappelijke socialisme".(13) Hoekstra wijst in zijn toelichting "de verstarde leerstellige opvatting van het marxisme-leninisme" af, maar laat de vraag "of we hier nu spreken over het marxisme-leninisme of over de vervalsing daarvan" onbeantwoord.(14) Na uitgebreide discussies bood het inmiddels verjongde partijbestuur het congres in februari 1984 een ontwerp aan, dat nog verder afstand neemt van het marxisme-leninisme. De trouwe aanhangers van het marxisme-leninisme hadden zich inmiddels 'horizontaal' in de partij georganiseerd - d.w.z. in contacten tussen de afdelingen in het land i.p.v. 'verticaal' via de landelijke top. Ze noemden zich dan ook Horizontaal Overleg van Communisten. Hun vërgaande amendementen op het ontwerp-partijprogram kregen meestal de steun van ongeveer een derde van de afgevaardigden op het buitengewoon congres van 1984. Voormalige activisten uit de studenten- en vrouwenbeweging, vaak zichtbaar en hoorbaar afwijkend van de meer proletarische 'oude garde' in kleding en taalgebruik, maakten een belangrijk deel uit van de vernieuwingsgezinde afvaardigingen. Op enkele punten ging het congres nog verder dan het partijbestuur en stemde voor amendementen van 'radicale vernieuwers' - een groep van feministen en neo-marxisten die het discussieblad *Komma* had opgericht. Zo erkent de CPN nu als inspiratiebron niet slechts het marxisme, maar ook het feminisme.(15) Sporen van stalinisme zal zelfs een zeer oplettende lezer in het program niet of nauwelijks kunnen vinden.

houding tegenover de Sowjet-Unie

In het nieuwe program ontbreekt een positieve verwijzing naar de Sowjet-Unie als "socialistisch vaderland" of naar zijn historische leiders Lenin en Stalin. De Sowjet-Unie verschijnt niet meer, als in het ontwerp-program van 1952 als "hoofd van alle vredelievende staten en alle vredelievende mensen in de wereld".(16) En evenmin als "de vriend en de bondgenoot van alle democratische en vooruitstrevende krachten ter wereld", zoals in 1946.(17) Nu acht de CPN weliswaar nog steeds de Verenigde Staten de "grootste gangmaker van de wapenwedloop", maar merkt daarbij het volgende op: "de fixatie op het militaire machtsdenken in de Sowjet-Unie heeft mede bijgedragen tot de uitzichtloosheid van deze wedloop".(18) De partij wil nu

de "blokkenpolitiek" doorbreken, niet alleen om vrede en ontwapening in de wereld te bevorderen, maar ook om te voorkomen dat een "vernieuwingsbeweging in staats-socialistische landen" onder druk komt te staan.(19) Ze bepleit nog steeds uitbreiding van handelsbetrekkingen met socialistische landen, maar ook solidariteit met progressieve, democratische bewegingen in kapitalistische en socialistische landen. Daaronder verstaat zij, blijkens de toelichting van het bestuur, niet zozeer de heersende communistische partijen in landen als Polen en Tsjecho-Slowakije, maar juist de oppositie daartegen van met name Solidariteit en Charta '77.(20)

nieuwe inspiratiebronnen

In haar Partijprogram wijst de CPN niet slechts het 'Russische model', maar ook andere vormen van staats-socialisme af. Zij zoekt nu naar een nieuwe vorm van socialisme, gekenmerkt door decentralisatie van de macht, arbeiderszelfbestuur in bedrijven, coöperatieve vormen van arbeid, democratische planning en sturing naast handhaving van het marktmechanisme en van een parlementaire democratie met meer dan één partij.(21) Een concreet voorbeeld voor een dergelijk pluriform socialisme bestaat nog nergens. De inspiratie hiertoe zou men zowel in de libertair of anarcho-socialistische en raden-communistische tradities (Proudhon, Kropotkin resp. Pannekoek) als in de sociaal-democratische of radicaal-democratische tradities (Bernstein, resp. J. Stuart Mill) kunnen zoeken. Deze tradities wekten tot voor kort slechts hoon en haat op bij communisten in Nederland (en daarbuiten) en worden ook nu nog niet zonder voorbehoud omarmd.(22) Op het buitengewoon congres van 1984 waren het vooral de 'horizontale' critici van het partijprogram die naar deze tradities verwezen, in negatieve zin. Volgens L. Meertens uit Amsterdam werd de CPN met dit program een "satelliet van de sociaal-democratie". F. Schulte uit Rotterdam herkende "kleinburgerlijk reformisme" in het program; A. Lange uit Limburg achtte het (o.a.) individualistisch.(23)

Naast de klassieke tradities inspireerden ook nieuw-linkse stromingen en nieuwe sociale bewegingen het Partijprogram. Het feminisme werd hier met name genoemd. Nu stemmen feminisme en anarchisme of libertair socialisme op tal van punten - mensbeeld, organisatievorm, strategie - overeen, al vallen deze stromingen niet zonder meer samen.(24) De toenemende invloed van het feminisme (en de vrouwenbeweging) binnen de CPN droeg echter wel

bij tot de versnelde breuk met het marxisme-leninisme. Op het buitengewoon congres van 1984 kwam deze breuk ook organisatorisch tot stand, rond de kwestie van de arbeidstijdverkorting. Vooral de feministen drongen aan op een 25-urige werkweek, liefst met behoud van loon. Enkelens wilden desnoods loon daarvoor inleveren. Een aantal 'Horizontalen' echter, vooral binnen de Werkgroep Communisme en Vakbeweging, zag hierin een keuze tegen "de arbeiders in de bedrijven" en verliet onder enig tumult de congreszaal. Voor deze groep liep door deze "druppel" de emmer over. Enkele dagen later richtten deze marxisten-leninisten het Verbond van Communisten in Nederland op (VCN).(25)

de rol van de arbeidersklasse

Op een meer theoretisch niveau ging het in deze kwestie om de vraag of de bevrijding van de vrouw ondergeschikt dan wel nevensgeschikt moet zijn aan de bevrijding van de arbeidersklasse. De marxisten-leninisten - en trouwens ook vele marxisten met een andere achtergrond - stelden de klassenstrijd in het algemeen boven de seksenstrijd. In laatste instantie bepalen volgens Marx immers de produktieverhoudingen tussen de heersende en de arbeidende klasse(n) de andere verhoudingen in de maatschappij, dus ook de verhoudingen tussen man en vrouw. Opheffing van de kapitalistische produktieverhoudingen is wellicht geen voldoende, maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor opheffing van de onderdrukking van vrouwen door mannen. Marxistische amendementen die stelden dat "in klassenmaatschappijen de hoofdtegenstelling steeds die tussen de heersende en de uitgebuite klasse(n) blijkt te zijn" of dat "de strijd tegen de economische grondslag van het kapitalisme van doorslaggevende betekenis is voor de verandering van de maatschappij" haalden echter geen meerderheid. Wel het amendement dat de CPN de strijd voor vrouwenbevrijding moet verbinden met de klassenstrijd met de kanttekening dat ze "elke hiërarchische rangschikking van bewegingen" verwerpt.(26) Arbeidersbeweging, vrouwenbeweging, milieu- en vredesbeweging verkrijgen zo gelijke rechten. De arbeidersklasse speelt weliswaar nog een "essentiële rol" volgens het Partijprogramma, maar niet meer een "doorslaggevende rol".(27) Deze ogenschijnlijk geringe verschuiving in taalgebruik heeft vergaande implicaties. Een bolsjewistische partij definieert zichzelf immers als de voorhoede van de arbeidersklasse. Aangezien de arbeidersklasse door haar strijd tegen het kapitalisme uit-

eindelijk via de "dictatuur van het proletariaat" de voorwaarden schept voor de bevrijding van alle onderdrukte en uitgebuite groepen in de wereld, ontleent een bolsjewistische partij daaraan een bijzondere positie. Ook als ze wil samenwerken met andere partijen en bewegingen blijft ze naar een voorhoederol of een leidinggevende positie streven. Andere organisaties tracht ze direct of indirect op sleeptouw te nemen ofwel als "transmissieriem" te gebruiken. Soms gebeurde dat via (al dan niet geheime) fractievorming binnen massa-organisaties of zogenaamde mantelorganisaties, voorgezeten door niet-communisten maar gestuurd door enkele actieve partijleden.(28)

In het nieuwe Partijprogram geeft de CPN echter deze voorhoedepretentie op. Ze wil nog wel "verenigend en initiatiefnemend optreden" om een "progressief bondgenootschap gericht op vrede, democratie, feminisme en socialisme" tot stand te brengen. Ze erkent echter andere partijen en bewegingen als gelijkwaardig en autonoom.(29) Amendementen die de partij opdroegen om "leiding te geven" of haar eigen program als richtsnoer te gebruiken binnen een bondgenootschap, kregen geen meerderheid.(30)

samenwerking met andere partijen

Het streven van de communisten naar een bondgenootschap met andere progressieve partijen en organisaties is op zich niet zo nieuw. Al in 1935 bood de CPN de instructies uit Moskou volgend, de SDAP aan op gemeentelijk niveau samen te werken. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 stelde Paul de Groot een gemeenschappelijke kandidatenlijst van CPN en SDAP voor. In 1945 suggereerde hij zelfs de opheffing van de CPN om alle "vooruitstrevende krachten" te verenigen in een nieuwe volkspartij; of althans één socialistische arbeiderspartij. De sociaal-democraten en andere 'progressieve krachten' wezen al deze voorstellen uit (begrijpelijke) vrees voor communistische manipulatie echter af.(31) Tijdens de Koude Oorlog keerde de CPN terug tot een 'ultra-linkse' bestrijding van de sociaal-democratie - "werktuig van deze Amerikaanse agressie-politiek", "waardoor in het bijzonder de verdeeldheid van de arbeidersklasse wordt in stand gehouden en de bodem voor het fascisme wordt voorbereid".(32) Ook in die tijd beweerde de CPN echter te streven naar samenwerking met "andere democratische partijen en organisaties" en naar "de politieke eenheid van de Nederlandse arbeiders in één partij, die naar het voorbeeld

van de bolsjewistische partij van de Sowjet-Unie een onoverwinlijke macht zal vormen".(33) Als eerste stap zag zij een "nationaal eenheidsfront" tegen "de Amerikaanse overheersing en agressie", dat "onder aanvoering van de arbeidersklasse" een meerderheid in de Tweede Kamer zou veroveren. Vervolgens zou dit eenheidsfront de macht in de staat aan het reactionaire grootkapitaal onttrekken en een "Democratische Volksstaat" tot stand brengen. De CPN leek hierbij duidelijk geïnspireerd door het Oost-Europese model van de "democratische volksrepubliek", zoals dat in Oost-Duitsland, Polen en Tsjecho-Slowakije werd verwezenlijkt in de jaren 1945-'50.(34) Het scheen haar te ontgaan dat de omstandigheden aldaar gunstiger waren voor dat soort frontvorming-onder-communistische-leiding, niet in de laatste plaats door de aanwezigheid van Russische troepen! In de "dooi" die in 1955 langzaam begon en in de jaren '60 door zou zetten, zocht de CPN opnieuw toenadering tot de PvdA. Aanvankelijk bleven andere linkse partijen zoals de PSP in haar ogen nog "scheurmakers" en "vijanden van de arbeidersklasse", maar in de jaren '70 veranderde ook dit.(35) Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement van 1984 stelden CPN, PSP, PPR en een groep Groenen zelfs een gezamenlijke kandidatenlijst op. In het Partijprogramma van 1984 pleit de CPN voor samenwerking tussen communisten, socialisten, sociaal-democraten, pacifisten, radicalen en anarchisten. Sommige vernieuwers wilden hierbij een voorkeur uitspreken voor samenwerking met socialisten, radicalen en pacifisten - m.a.w. een verbond tussen CPN, PSP en PPR - en pas in tweede instantie met sociaal-democraten en in derde instantie met anarchisten. Dit amendement kreeg geen meerderheid. Het streven van deze zgn. (linkse) Doorbraakgroep, naar een fusie van CPN, PSP en PPR op lange termijn, stuitte op teveel weerstanden van communisten die aan een eigen partij gehecht bleven.(36) Enkele leden van de Doorbraakgroep verlieten teleurgesteld de partij, anderen blijven binnen de CPN hun pogingen voortzetten.

staatsbeeld en democratieopvatting

De samenwerkingspolitiek van de CPN ging samen met een nieuwe visie op de staat. In de Beginselfverklaring van 1946 en in het Ontwerp-beginselfprogramma van 1952 wordt de burgerlijke staat beschreven als "dictatuur van het kapitaal". Volgens dat Ontwerp-programma "bestaat er in Nederland geen democratie, zelfs niet in de zin van parlementaire democratie".(37) Het parle-

ment was een "leeg hulsel" geworden. De werkelijke macht lag bij de bezittende klasse, waartoe ook ambtenaren behoorden; en in laatste instantie bij het Amerikaanse kapitaal. Na deze 'ultra-linkse' Koude-Oorlogsperiode nam de CPN rond 1960 weer een genuanceerder standpunt in. Weliswaar bleef ze de staat als "machinerie der heersende groepen" zien, maar ze wilde de parlementaire democratie toch "uitbreiden" en "vernieuwen" - dus impliciet erkende ze het bestaan ervan! In dit kader stelde ze hervormingen voor, die ten dele al in het ontwerp-beginselprogramma van 1952 genoemd waren als kenmerken van een 'Democratische Volksstaat': sociale grondrechten, strafbaar stellen van racisme, meer rechten voor het parlement, verkiezing van burgemeester resp. Commissaris van de Koningin door gemeenteraad resp. Provinciale Staten. De eis om afgevaardigden tussentijds te kunnen terugroepen - een kenmerk van directe (raden-)democratie in tegenstelling tot indirecte (parlementaire) democratie - liet ze na 1952 vallen.(38) In de jaren '60 en '70 sprong de CPN vaak in de bres voor het bestaande politieke stelsel, tegen de staatkundige vernieuwingen die m.n. D'66 voorstelde. Tegelijkertijd verleende ze echter steun aan tal van buitenparlementaire acties die niet zelden de orde van de burgerlijke staat te buiten gingen zoals universiteitsbezettingen en kraak-acties. Hierover ontstond rond 1980 enige discussie, mede geïnspireerd door buitenlandse neo-marxistische en euro-communistische staatstheorieën (Poulantzas, Cerroni, Ingrao en Carrillo).(39) Volgens de neo-marxisten Anders en Benschop is de staat niet klasseneutraal en evenmin afhankelijk van één klasse (de bourgeoisie), maar "klasseselectief". Met andere woorden, de staat dient niet uitsluitend, maar wel in sterkere mate de belangen van de bezittende klasse en in mindere mate die van arbeiders en anderen. De arbeidersbeweging en andere bewegingen kunnen echter via het parlement en via buitenparlementaire acties invloed op de staat uitoefenen. Het Partijprogramma bevat een soortgelijke visie. Het blijft daarbij vaag over de grenzen van buitenparlementaire acties. Enerzijds willen de communisten "zich niet laten opsluiten binnen de grenzen van de heersende rechtsorde"; anderzijds nemen ze "als politiek richtsnoer uitsluitend de principes van de democratische rechtsstaat".(40) Geweld vindt over het algemeen geen goedkeuring. Een parlementaire democratie met een meer-partijstelsel zal volgens het Programma ook na de overgang tot het socialisme blijven bestaan, zonder "nationaal eenheidsfront" of iets dergelijks.

partijorganisatie en partijcultuur

De breuk met stalinisme en bolsjewisme impliceert een meer democratisch optreden van de CPN, niet alleen naar buiten maar ook naar binnen toe. Zolang de communisten zichzelf zagen als verlichte voorhoede van de arbeidersklasse "die de toekomst in haar handen draagt", moesten ze eensgezind en slagvaardig optreden. Onderlinge meningsverschillen moesten op misverstanden berusten, aangezien de partij over een allesomvattende, wetenschappelijke theorie beschikte - het marxisme-leninisme - die zij slechts behoefde toe te passen om op elke politieke vraag één duidelijk antwoord te vinden. Interne discussies dienden derhalve alleen om misverstanden op te lossen en eindigden altijd met een eenstemmig aangenomen resolutie. Partijleden die zich daar niet bij aansloten, wilden in feite het marxisme-leninisme niet aanvaarden en verdienden enige bij-scholing; of, als dat niet hielp, roeyement. Afwijking van de partijlijn betekende immers verraad aan de arbeidersklasse en dus steun aan de heersende kapitalistenklasse. Deze zgn. democratisch-centralistische opvatting van het partijleven werd al aan het begin van deze eeuw door Lenin ontwikkeld en later door Stalin nog scherper geformuleerd en tot dogma verheven.(41) Stalin liet andersdenkende partijgenoten niet meer 'bijscholen' maar opsluiten in concentratiekampen of ter dood brengen. De CPN ging natuurlijk niet zo ver - al wees ze Stalin's terreurpraktijken pas na 1956 schoorvoetend af. Zij placht herhaalde afwijkingen echter te bestraffen met roeyementen en persoonlijke verdachtmakingen. Soms gebeurde dat op grote schaal, zoals in 1958 met de zogenaamde Brug-groep (Wagenaar, Gortzak, Reuter, Brandsen, e.a.). Vanwege hun afwijkende opvattingen, met name over vakbewegingspolitiek en over De Groot's leiderschap, werden zij afgedaan als "partijvijandige elementen" en "agenten van het imperialisme" die de reactie en het fascisme in de kaart spelen. Pas op het 28e partijcongres in 1982 trok de CPN deze beschuldigingen na hevige discussie in.(42) Op hetzelfde congres liet zij bovendien voor het eerst meningsverschillen openlijk naar buiten treden, zonder de 'afwijkers' onmiddellijk te bestraffen. Ironisch genoeg beriepen nu de 'afwijkers' zich op het marxisme-leninisme om de partijkoers aan te vallen.(43) Op het buitengewone congres van 1984 diende de marxistisch-leninistische oppositie amendementen in om het democratisch centralisme in het nieuwe partijprogramma vast te leggen, echter zonder succes. Amendementen om het democratisch centralisme expliciet

af te wijzen en om minderheden binnen de partij voortaan het recht te verlenen zich als 'tendens' tijdelijk te organiseren, verwierven evenmin een meerderheid.

In het Partijprogramma komt de term "democratisch centralisme" niet meer voor; daarentegen wel termen als "pluraliteit", "democratische, gefeminiseerde partijorganisatie", "open, democratische oordeels- en besluitvorming", "verschillende opvattingen en denkrichtingen onder communisten". Meningsverschillen en minderheidsopvattingen zullen worden erkend en gerespecteerd, al blijven meerderheidsbesluiten uitgangspunten bij het optreden van de partij.(44) Tegen de marxistisch-leninistische oppositie trad het partijbestuur dan ook voorzichtig op. Wel veroordeelde het de oprichting - nog tijdens het congres - van het (marxistisch-leninistische) Verbond van Communisten in Nederland en verklaarde het lidmaatschap van dit Verbond onverenigbaar met het lidmaatschap van de CPN, maar het ging nog niet over tot roeyement van de oprichters.(45) Een groot deel van dit Verbond zei overigens uit eigen beweging het partijlidmaatschap op. In oktober 1984 besloot het Verbond, binnen een jaar een nieuwe communistische partij op te gaan richten.(46)

het "pluralisme" van de CPN

Samenvattend kunnen we het nieuwe Partijprogramma van de CPN betitelen als een duidelijke afwijzing van stalinisme en bolsjewisme. Nagenoeg alle kenmerken van stalinisme en bolsjewisme worden expliciet of impliciet afgewezen: de oriëntatie op de Sowjet-Unie en op het marxisme-leninisme als enige inspiratiebron, de voorrang voor klassenstrijd en arbeidersbeweging boven andere sociale bewegingen en conflicten, het streven naar een "dictatuur van het proletariaat" en naar overheersing of vernietiging van andere progressieve organisaties, de opvatting van de staat als werktuig van het groot-kapitaal en het democratisch centralisme binnen de eigen partij. Geen wonder dat zowel voor- als tegenstanders zich afvragen of de CPN na 1984 van een communistische een sociaal-democratische partij is geworden.(47) Deze vraag impliceert echter een "*tertium non datur*", dat voorbijgaat aan het bestaan van andere vooruitstrevende stromingen als anarchisme of libertair socialisme, raden-communisme en syndicalisme. Zoals hierboven aangeduid, kan men denkbeelden uit deze stromingen af en toe in het nieuwe Partijprogramma herkennen: het streven naar arbeiderszelfbestuur in bedrijven

en vormen van directe democratie, de nadruk op buitenparlementaire acties en de kritische, zij het genuanceerde opvattingen over de burgerlijke staat. Daarnaast komen echter inderdaad ook denkbeelden voor die meer passen bij sociaal-democratische en andere reformistische tradities: verdediging van parlementaire democratie en het marktmechanisme - zij het als aanvulling op planning - en van een zelfstandig midden- en kleinbedrijf, nadruk op 'vreedzame overgang naar het socialisme en coalitiepolitiek'. Terecht noemt de CPN zichzelf dan ook een pluriforme partij. Pluriformiteit kenmerkt niet alleen haar partijorganisatie en partijcultuur anno 1984, maar ook haar theoretische grondslag en strategie. Eén van de voorstanders van vernieuwing op het congres sprak van "pluriformisme in theorie en praktijk".(48) Men kan zich afvragen of dit "pluriformisme" een duurzame en consistente theoretische grondslag biedt voor een revolutionaire partij. Het gevaar lijkt me groot dat het een abstracte ideologie zonder inhoud wordt, vergelijkbaar met het "pragmatisme" van D'66. Veelvormigheid wordt einddoel in plaats van uitgangspunt.

Nu is het natuurlijk mogelijk dat één van de vele inspiratiebronnen en tendenzen uiteindelijk toch de overhand krijgt. Het ruim 25-jarig bestaan van de PSP en het ruim 15-jarig bestaan van de PPR - ondanks alle interne meningsverschillen binnen die partijen - leveren echter het bewijs dat ook weinig consistente ideologische mengsels een vrij duurzame grondslag kunnen leveren voor linkse partijen.(49)

Tenslotte vraagt de programmatische vernieuwing van de CPN niet alleen om interpretatie en classificatie, maar ook om verklaring.

een poging tot verklaring

De aan het begin van dit artikel geciteerde stelling van Romein kan immers hoogstens het tempo, maar niet de aard van het geschetste vernieuwingsproces verklaren. Zijn toelichting suggereert een biologisch gekleurde revolutietheorie, waarin vernieuwing als sprongsgewijze aanpassing aan gewijzigde omstandigheden opgevat wordt.(50) In laatste instantie komen die wijzigingen tot stand als gevolg van technologische ontwikkelingen.

Valt met deze nogal abstracte theorie ook de 'revolutie' binnen de CPN te verklaren? Wellicht tot op zekere hoogte. De maatschappelijke omstandigheden hebben zich sinds het ontstaan van de CPN (te dateren in 1909 of 1919)

natuurlijk gewijzigd. Mede ten gevolge van technologische vernieuwing groeiden de produktiekrachten en veranderden de produktieverhoudingen. Terwijl de arbeid werd gemechaniseerd en (later) geautomatiseerd, gedifferentieerd en gespecialiseerd, namen de concentratie van kapitaal en de afstand tussen kapitaalsbezit en kapitaalsbeheer (management) toe. De tegenstelling tussen arbeid en kapitaal veranderde van karakter: in plaats van een min of meer homogene groep arbeiders in dienst van één kapitalist/ondernemer kwamen nu verschillende groepen meer of minder geschoolde, hoog- en laagbetaalde, uitvoerende en leidinggevende 'werknemers' in dienst van een anonieme onderneming (naamloze vennootschap). In een zo complexe en gedifferentieerde samenleving verliest het eenvoudige polarisatieschema van de marxisten-leninisten zijn relevantie. Slechts geïsoleerde groepen arbeiders in technologisch achtergebleven bedrijfstakken zullen aan een dergelijk schema vast willen houden. Ten dele wellicht ook de snel toegenomen categorie werkloze arbeiders; op sommige punten heeft die echter weer andere belangen, de ondernemer is immers dan volledig uit het beeld verdwenen en in zijn plaats treedt de staat als 'baas' die de werklozen moet onderhouden en disciplineren. Die groepen steunen dan ook de 'horizontale' oppositie in de CPN - en wellicht na 1984 het Verbond van Communisten in Nederland. Een belangrijk deel van het CPN-kader bestaat sinds de jaren '70 echter niet zozeer uit ongeschoolde en uitvoerende arbeiders in scheepsbouw, strokarton en dergelijke sectoren, maar uit geschoolde, goedbetaalde en vaak leidinggevende "arbeiders" in onderwijs en wetenschap, welzijnswerk en gezondheidszorg.(51) De sociale basis van de partij weerspiegelde meer en meer de sociale differentiatie in de samenleving. Op zijn beurt zou de ideologische of theoretische grondslag zich aanpassen aan de vernieuwde sociale basis: beide werden 'pluriform'. Deze verklaring is ongetwijfeld te schematisch en grof. Technologische vernieuwing en maatschappelijke differentiatie komen niet alleen in Nederland maar ook elders in West-Europa voor, om maar te zwijgen van Amerika of Japan. In sommige van die landen vernieuwden de communistische partijen zich daar op vergelijkbare wijze, in andere echter niet of nauwelijks. Met name in Portugal, Denemarken, Luxemburg en de Duitse Bondsrepubliek hielden de communisten vast aan het marxisme-leninisme. Nu kan men dat in het Portugese geval wellicht aan maatschappelijke 'achterstand' wijten, in de drie andere gevallen niet. Ongetwijfeld spelen andere factoren een rol: de geopolitieke ligging van het land ten opzichte van het Oostblok, personele en

financiële banden met partijen in dat Oostblok, de persoonlijkheid en stijl van partijleiders, maar vooral ook de plaats van de partij in het politiek bestel van het land.(52) Voor partijen met een marginale positie, zonder vertegenwoordigers in het parlement en zonder veel invloed op sociale bewegingen buiten het parlement, zijn een hechte marxistisch-leninistische grondslag en een nauwe band met de machtige Sowjet-Unie vaak de enige bestaansredenen. Daaraan ontleen ze zelfvertrouwen en zekerheid. Grote massapartijen daarentegen hebben die band met een "supermacht" niet zo nodig, maar zullen zich door hun omvang en bureaucratische organisatie waarschijnlijk trager vernieuwen dan kleinere partijen. De breuk met stalinisme en bolsjewisme vond dan ook het duidelijkst plaats bij de kleinere, maar nog niet-marginale partijen van Zweden, Spanje en Nederland.

Vergeleken met de Duitse, Portugese, Deense en Luxemburgse partijen, onderscheidt de CPN zich door een vrij grote sociale en geografische afstand tot het Oostblok, geringe personele of financiële banden met Oosteuropese partijen (althans sinds 1963), een verjongd en 'gefeminiseerd' leiderschap en een bescheiden doch meer dan marginale positie in het Nederlands bestel. De vraag of ze deze positie ook na de afsplitsing van het Verbond van Communisten en de oprichting van een nieuwe, marxistisch-leninistische partij door dit Verbond zal weten te behouden, moet in dit artikel onbeantwoord blijven. De CPN heeft weliswaar reeds tal van splitsingen en andere aanvallen overleefd, maar zoals ook elke hartpatiënt weet, de volgende aanval kan de laatste zijn...

noten

1. Romein, Jan: "De dialectiek van de vooruitgang. (Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis.)" in: *Historische lijnen en patronen*. (Amsterdam, Querido, 1971), blz. 40-89, i.h.b. blz. 58. (Eerder verschenen in *Forum*, 1935) (cursivering in de oorspronkelijke tekst).
2. Jonge, A.A. de. *Het Communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*. (Den Haag, Kruseman, 1972), blz. 17, 31/32, 34, 64. Zie ook: Struik, A. "De Naamsverandering" in: *Cahiers over de geschiedenis van de CPN*, 2 (Amsterdam, IPSO, 1979), blz. 80-84. (Oorspr. in *Politiek en Cultuur*, (1936), nr. 7.)
3. Dit historisch overzicht is uiteraard een vereenvoudiging en schematisering van gecompliceerde en vaak chaotische gebeurtenissen; voor een uitvoeriger overzicht zie Braunthal, J. *Geschiede der Internationale*: (Hannover, Dietz, 1963), i.h.b. deel II, blz. 78-105, 180-198 en 275-291;

- Voorts - minder partijdig -: Carr, E.H., *The Bolshevik Revolution 1917-1923*. (London, Penguin, 1950), dl. I. Zie ook: Lenin, W.J., *Wat te doen*. (Amsterdam, 1972). Oorspr. in het Russisch, 1902.
4. Volgens sommigen zelfs pas na 1930. Zie: Harmsen, G. "Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland" in zijn *Nederlands Kommunisme*. Gebundelde opstellen. (Nijmegen, SUN, 1982), blz. 13-47; vergelijk A.A. de Jonge, a.w. blz. 53, die de bolsjewisering dateert in de jaren 1925-'30. Een precieze datum voor dit soort processen is moeilijk te geven.
 5. De Jonge, a.w., blz. 67, 139, 166, e.a.
Harmsen, a.w., blz. 22-27.
 6. Dit wordt uitvoerig beschreven in: A. Koper, *Onder de banier van het stalinisme*. Een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN. (Amsterdam, Van Gennep, 1984).
 7. Zie Leonhard, W.: *Eurokommunismus*. Herausforderung für Ost und West. (München, Goldmann, 1980), blz. 162-175; vgl. R. Haks, 'CPN en Euro-communisme', *Politiek en Cultuur*, 39 (1979), nr. 3, blz. 93-107.
 8. *Beginselverklaring en Statuten der CPN*. (Amsterdam, 1946), 16 blz.; *De weg naar socialistisch Nederland: Ontwerp Beginselprogram der CPN*. (Amsterdam, 1952), 48 blz. Zie ook: W. Pelt, 'Historische kanttekeningen bij het beginselprogram. Over de beginselprogramdiscussie van 1943-1946 en 1952 in de CPN', *Komma*, 1 (1980), nr. 1, blz. 61-69.
 9. De Russische partij nam in 1961 onder leiding van N. Chroesjtsjow een nieuw program aan; zie o.a. Leonhard, a.w. blz. 48/49 e.a. Vgl. b.v. de 'Discussiegrondslag voor het 21e congres van de CPN', *Politiek en Cultuur*, 24 (1964), blz. 134-143.
 10. Zie o.a. G. Harmsen, 'Tegen arbeiderisme en sociologisme', *Te Elfder Ure*, 18 (1971), 9/10, blz. 429-474; volgens Harmsen kon men de CPN rond 1970 "prakticisme" en wellicht "opportunisme", maar (nog) geen "revisionisme" verwijten - zoals maoïsten toen wél deden.
 11. Zie o.a. zijn later door J. Reiding gepubliceerd ontwerp-beginsel-program en -statuten in: *Vrij Nederland*, 41 (1980), nr. 31 (2 aug.), blz. 8; met commentaar van M. van Weezel op blz. 9. Vgl. Harmsen, *Nederlands Kommunisme*, blz. 27.
 12. Zie o.a. Anet Bleich, 'De CPN kweekt haar eigen dissidenten', *De Groene Amsterdammer*, 103 (1979), nr. 8 (febr.), blz. 9, 14; Jan Berends, 'Gesprek met twee kritische CPN-districtsbestuurders: "Er werd te weinig in de partij en met de partij gediscussieerd"', *De Nieuwe Linie*, 35 (1980), nr. 23 (juni), blz. 3-4.
 13. Ontwerp-program van de CPN: 'Doelstellingen en toekomstvisies van de Nederlandse communisten'. (Amsterdam, CPN (brochurehandel), 1981), blz. 4.
 14. *Ibidem*, blz. 19.
 15. *Partijprogram van de CPN: Machtsvorming voor een socialistische Nederland*. (Amsterdam, CPN, 1984), blz. 15.
 16. 'De weg naar socialistisch Nederland'. *Ontwerp-Beginselprogram der CPN, opgesteld door het Dagelijks Bestuur der Partij*. (Amsterdam, CPN, 1952), blz. 10.

17. *Beginselverklaring en Statuten der CPN.* (De Waarheid). (Amsterdam, CPN, 1946), blz. 7.
18. *Partijprogram*, blz. 20.
19. *Ibidem*, blz. 24; de term "staatssocialistisch" komt alleen in deze passage voor, elders spreekt het Partijprogram over "socialistische landen". De zinsnede komt ook in het eind-ontwerp van het bestuur voor, *Ontwerp Partijprogram van de CPN*, (Amsterdam, 1983), blz. 5, r655, maar in het ontwerp-Hoekstra van 1981 staat "... elke vernieuwingsbeweging in socialistische landen..." (a.w. blz. 7). Een amendement van de afdeling Beerta en van J. de Leeuwe (Den Haag) om de betreffende alinea te schrappen kreeg onvoldoende steun. (Zie: *Beschrijvingsbrief* Buitengewoon congres 4 en 5 februari 1984 RAI-Congrescentrum Amsterdam, blz. 8).
20. *Ontwerp Partijprogram van de CPN.* (Amsterdam, 1983), blz. 4. Al in 1982 had het 28e Congres van de CPN besloten met deze twee groeperingen contact op te nemen. Natuurlijk kwamen de Horizontalen ook hiertegen-tevergeefs-in verzet.
21. *Partijprogram*, blz. 43-56, 69-77.
22. Albert Benschop noemt het vernieuwde communisme "libertair" of "vrijheidslievend" en "democratisch", in: A. Benschop, *Voor een vrijheidslievend en democratisch communisme.* (Amsterdam, CPN, 1984), o.a. blz. 10 en 12. Hij wijst echter ook op de verschillen tussen dit communisme enerzijds en liberalisme, sociaal-democratie en anarchisme anderzijds. Het eerste Ontwerp-program van 1981 verwijst wel naar de Hollandse Marxistische School van Pannekoek e.a. als positieve traditie (a.w. blz. 4). Zie over de uiteenlopende ideologische elementen binnen de CPN ook A. de Roo, 'De CPN tussen oud en nieuw', *Socialistisch Perspectief*, 4 (1982), nr. 15, blz. 5-16; en: Franke, S. en M. Linthorst, 'Bernstein Revisited - de richtingstrijd binnen Klein links': in S. Franke en M. Linthorst (red.), *Heimwee naar de Toekomst I. Maatschappijvernieuwers in verwarring.* (Amsterdam, Populier, 1984), blz. 55-63.
23. Bandopname van het Buitengewoon Congres van februari 1984, aanwezig op het DNPP te Groningen. Zie ook het 'Verslag Buitengewoon Congres 4, 5, 12 en 26 februari 1984' in *CPN Ledenkrant*, (1984), nr. 3 (16 maart).
24. Zie hierover o.a. Rowbotham, Sheila, Lyme Segal en Hilary Wainwright, *Beyond the Fragments: Feminism and the Making of Socialism.* (London, Merlin, 1979).
25. Zie het Verslag in de *CPN Ledenkrant* (1984), nr. 3 (16 maart), blz. 9-10 en 15; de bandopname op het DNPP, *NRC-Handelsblad*, 13 februari 1984. Vgl. *Manifest*, 2 (1984), nr. 1, blz. 4-5.
26. *Beschrijvingsbrief* Buitengewoon Congres 4 en 5 februari 1984, in: *CPN Ledenkrant*, (1984), nr. 1, blz. 11; *Partijprogram*, blz. 32. Zie voorts J. de Leeuwe, 'Klassenstrijd en vrouwenbeweging', *Komma*, 2 (1981), nr. 2 (sept.), blz. 130-135; ook E. Izeboud, 'Feministische golf of feministisch hoogtij', *Politiek en Cultuur*, 39 (1979), nr. 6 (juni), blz. 237-249; daartegen: E. Ety, 'Geen ventweg naar het socialisme', *Komma*, 1 (1980), nr. 1, blz. 52-60 en idem, 'Storend? Dat is communistische politiek', *Komma*, 2 (1981), nr. 1 (juni), blz. 39-59.

27. *Partijprogramma*, blz. 35; resp. *Beschrijvingsbrief*, blz. 11/12. Vgl. de Beginselverklaring van 1946: de arbeidersklasse "is de spil van de krachten der verlichting tegenover de krachten der duisternis" en "de klasse die de toekomst in haar handen draagt" (a.w. blz. 3 resp. 4).
28. Een voorbeeld hiervan, de Nederlandse Vredesraad, is het onderwerp van de bijdrage van Meine Luimstra in dit Jaarboek.
29. *Partijprogramma*, blz. 13; vgl. blz. 88-93.
30. *Beschrijvingsbrief*, blz. 4 en 5.
31. De Jonge, a.w., blz. 62, 85-88.
32. Volgens het ontwerp-beginselprogramma van 1952: '*De Weg naar Socialistisch Nederland*', blz. 9, resp. 13. Strikt genomen richtte de CPN deze aanvallen meestal op de leiding van de PvdA en niet op de door haar misleide massa's, maar in de praktijk had dit onderscheid weinig te betekenen. Zie De Jonge, blz. 102-104.
33. *Ibidem*, blz. 26.
34. Vgl. De Jonge, blz. 100, 110; Koper, a.w. blz. 66-69. W. Leonhard, *Sowjetideologie heute, II, Die politischen Lehren*. (Frankfurt am Main, Fischer, 1962), blz. 55-70.
35. Zie b.v. H. Hoekstra, 'Alles voor de eenheid van de arbeidersbeweging', *Politiek en Cultuur*, 23 (1963), nr. 2 (febr.), blz. 49-54. Vgl. De Jonge, o.a. blz. 120 en 162; Koper, blz. 101 e.v.
36. Zie Beschrijvingsbrief, blz. 24. (Amendement VIII 19.4: Den Boef, Leiden); vgl. *Partijprogramma*, blz. 91. Zie over de Doorbraakgroep o.a. *Voor een linkse Doorbraak*, 1 (1984), nr. 3 (febr.) en nr. 5 (okt.) en *De Waarheid*, 29 oktober 1984.
37. Ontwerp-beginselprogramma, blz. 20.
38. Ontwerp-beginselprogramma, blz. 27-28; vgl. A. de Meester, 'De Nederlandse grondwet en de strijd voor uitbreiding van de democratie', *Politiek en Cultuur*, 24 (1964), nr. 3 (mrt.), blz. 97-101.
39. O.a.: Hellema, Duco: 'Democratie, geweld en legaliteit' in: *Komma*, 1 (1980), nr. 1, blz. 44-51; Anders, K. en A. Benschop, 'Burgerlijke staat en democratische weg naar het socialisme', *Komma*, 1 (1980), nr. 2, blz. 103-112.
40. *Partijprogramma*, blz. 82.
41. Zie o.a. Leonhard, a.w. blz. 37-51 en noot (3).
42. Uitvoeriger hierover: Divendal, Joost e.a. (red.): *De moeizame destalinisatie van de CPN*. Documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep- toen en nu. (Amsterdam, Van Gennep/De Populier, 1982) en Koper, A., *Onder de banier van het stalinisme*. (Amsterdam, Van Gennep, 1984).
43. Ook van het 28e congres is een bandopname beschikbaar op het DNPP te Groningen; zie voorts *NRC-Handelsblad*, 29 november 1982 en *De Waarheid*, 28, 29 en 30 november 1982.
44. *Beschrijvingsbrief*, blz. 6: amendementen I.12.2 (Van Zutphen), I.12.3 (De Ruiter), I.12.5 (Tabak, Nijmegen) en I.12.10 (Tabak, Nijmegen).

Vgl. *Partijprogramma*, blz. 15/16.

45. *CPN Ledenkrant*, (1984), nr. 3 (16 maart), blz. 15.
46. *Manifest*, 2 (1984), nr. 15 (okt.), blz. 4-5.
47. Zie hierboven, voetnoten (21) en (22).
48. B. Spa, afgevaardigd door Deventer/IJsselstreek, volgens de bandopname (van het buitengewoon congres) op het DNPP.
49. Over de ideologie van deze partijen zie o.a. Böhl, H.: 'Links-socialisme en staatsinterventie in Nederland' in: *Links en de staat: liefde of haat*. (Amsterdam, 1984), blz. 13-19; Koeneman, L. en P. Lucardie, 'De Linkse Doorbraak: Staat, Strategie en Doelgroep', *Radicaal Notities*, (1984), nr. 4, blz. 12-17; en Lucardie, A.P.M., 'The New Left in Nederland. Een interpretatie van ideologische ontwikkelingen in Provo, PSP, PPR en PvdA in de periode 1960-1977', in: *Jaarboek 1979 DNPP*. (Groningen, 1980), blz. 124-141.
50. Romein, a.w. blz. 88/89: "Het is die gedachte: ontwikkeling van het leven in tegenstelling tussen hoger en lager, waarbij het hogere moet achterblijven, maar waar het lagere klaarstaat om het te overtreffen; ontwikkeling van de mensheid in tegenstellingen tussen de ontwikkeling der 'techniek' en het niet-beheersen van menselijke verhoudingen, met de historische vooruitgang als resultaat en tenslotte de dynamiek van die vooruitgang als een zelfde proces tussen hoger en lager als bij het leven in het algemeen".
51. Tot 1972 bestond de meerderheid van de CPN-congresafgevaardigden uit handarbeiders, vanaf 1977 uit hoofdarbeiders in overheidsdienst, onderwijs, gezondheidszorg, media, e.d. Volgens gegevens uit *Politiek en Cultuur*: zie Fennema, M., 'The End of Dutch Bolshevism'. *ECPR Paper*, 1985. Vgl. Lucardie, A.P.M.: 'Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie', *Sociologische Gids*, 29 (1982), nr. 2, blz. 129-146.
52. Voor een meer systematische vergelijkende analyse zie: Tannahill, R.N., *The Communist Parties of Western Europe*. (London, Greenwood, 1978), i.h.b. blz. 214-224. Minder systematisch maar meer sociologisch en marxistisch is Claudin, F.: *Eurocommunism and Socialism*. (London, New Left Books, 1978). Over de Portugese Communistische Partij i.h.b. zie Diana Smith, 'The Alternative: Portugese Communism', in: Paolo Filo della Torre e.a. (red.), *Eurocommunism: Myth or Reality*. (Harmondsworth e.a., Penguin, 1979), blz. 189-208.